

ZNACZENIE POPRAWNEJ KOMUNIKACJI POMIĘDZY NAUCZYCIELEM I UCZNIEM DLA BUDOWANIA PODMIOTOWEJ RELACJI

MEANING OF CORRECT COMMUNICATION BETWEEN TEACHER AND PUPIL TO BUILD SUBJECTIVE RELATIONSHIP

Kamila Farbiszewska-Arent^{1(A,B,C,D,E,F,G)}

¹Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Polska
The John Paul II Catholic University of Lublin, Poland

Farbiszewska-Arent, K. (2019). Znaczenie poprawnej komunikacji pomiędzy nauczycielem i uczniem dla budowania podmiotowej relacji/ Meaning of correct communication between teacher and pupil to build subjective relationship, *Rozprawy Społeczne/Social Dissertations*, 13(4), 47-57. <https://doi.org/10.29316/rs/117527>

Wkład autorów/ Authors' contribution:

- A. Zaplanowanie badań/
Study design
- B. Zebranie danych/
Data collection
- C. Dane – analiza i statystyki/
Data analysis
- D. Interpretacja danych/
Data interpretation
- E. Przygotowanie artykułu/
Preparation of manuscript
- F. Wyszukiwanie i analiza
literatury/
Literature analysis
- G. Zebranie funduszy/
Funds collection

Tabele/Tables: 0

Ryciny/Figures: 0

Literatura/References: 22

Otrzymano/Submitted:
styczeń/January 2019

Zaakceptowano/Accepted:
luty/February 2019

Streszczenie

Poprawna komunikacja nauczyciela z uczniami może rozwiązać problemy takie jak dyscyplina i niechęć do nauki, będzie ona pozytywnie wpływała na pracę dydaktyczną oraz wychowawczą. Efektywna komunikacja to najistotniejszy czynnik międzyludzki. Komunikacja jest wysyłaniem pewnego komunikatu przez nadawcę, natomiast odbiorca dekoduje treść komunikatu. Aby skutecznie się komunikować nauczyciel musi dostosować język do poziomu rozwoju psychologicznego. Właściwa komunikacja daje nauczycielowi możliwość zbudowania podmiotowej relacji z uczniem, opartej na wzajemnym szacunku i zrozumieniu. Podmiotowość tutaj ma większe znaczenie w aspekcie praktycznym niż teoretycznym, gdzie jest badana na gruncie dyscyplin społecznych takich jak pedagogika, psychologia i socjologia. Ważnym elementem w społeczności szkolnej czy klasowej jest podmiotowość ucznia, która daje mu prawo do inicjatywy, współdecydowania i jednocześnie do współodpowiedzialności, a zarazem prawo do samorealizacji, która wynika z potrzeb i zainteresowań ucznia. Dzięki tej zasadzie dziecko może konstruktywnie funkcjonować w środowisku szkolnym i rówieśniczym.

Słowa klucz: podmiotowość, komunikacja, relacja interpersonalna, nauczyciel, uczeń

Summary

Correct communication between teacher and students can solve problems such as lack of discipline and motivation and can positively influence both didactic and behavioral progress. Efficient and effective communication is the most important interpersonal factor. Communication is sending a certain code by sender and receiving the code by a receiver. In order to communicate successfully teacher must adjust unacceptable language into acceptable one for pupil. Right communication gives to a teacher ability of creating subjective relationship, based on mutual respect and understanding. Subjectivity of relations has even higher meaning as a practical factor than theoretical one. It is a field of study cooperating with other social studies such as psychology and sociology. A very important element of school or class society is subjectivity of a pupil, which gives him a right to take an initiative, to be a part in decision making process as well as responsibility. It also allows him to feel personal fulfillment of a student. Thanks to that a child can normally function at school and peer environment.

Key words: subjectivity, communication, interpersonal relationship, teacher, pupil

Adres korespondencyjny: mgr Kamila Farbiszewska-Arent, ul. Romera 89, 20-487 Lublin, kamila.farbiszewska@gmail.com, ORCID 0000-0002-3805-3381
Copyright by: Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Kamila Farbiszewska-Arent

Czasopismo Open Access, wszystkie artykuły udostępniane są na mocy licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-użycie niekomercyjne-na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-SA 4.0, <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>).

Wstęp

Niniejszy artykuł będzie poświęcony wyjaśnieniu znaczenia właściwej komunikacji pomiędzy nauczycielem a uczniem w budowaniu podmiotowej relacji. Stanowi ona bardzo ważny aspekt pracy dydaktycznej oraz wychowawczej, który daje korzyści obu stronom. Komunikacja jest podstawowym elementem relacji interpersonalnych oraz wymiany informacji pomiędzy ludźmi. Pomaga ona również w zrozumieniu informacji i uczuć, jakie są przekazywane. Jest ona kluczową zdolnością i umiejętnością w życiu każdej osoby, szczególnie dziecka czy ucznia. Dlatego powinna się ona odbywać prawidłowo, ponieważ może znacząco wpływać na rozwój i funkcjonowanie dzieci w przyszłości. Uzyskanie stanu zadowolenia oraz szczęścia jest zależne od realizacji zadań rozwojowych i zaspokojenia potrzeb istotnych w danym okresie. Uczniowie traktowani podmiotowo mogą osiągnąć przystosowani emocjonalne, ściśle łączące się z poczuciem szczęścia. Ważne jest, aby w dydaktyce była szanowana podmiotowość ucznia. Uczeń jest człowiekiem, więc powinno się go traktować, jako osobę indywidualnie niepowtarzalną, wtedy będzie można powiedzieć o podmiotowej relacji.

Komunikacja interpersonalna w odniesieniu do nauczyciela i ucznia

Warto rozpocząć od analizy tak ważnego terminu jak komunikacja. „Etymologia tego pojęcia wywodzi się z języka łacińskiego, od słowa *communicare* i oznacza ‘być w realizacji’, ‘zrzeszać się’. W dzisiejszych czasach komunikacja definiowana jest raczej, jako informacja czy porozumiewanie się ang. *communication*” (Aleksander, 2002, s. 707). W komunikacji szczególnie nacisk jest kładziony na takie elementy, jak: kod, kanał, cechy nadawcy i odbiorcy, sprzężenie zwrotne oraz kontekst. Pilch uważa, iż komunikacja jest procesem „porozumiewania się ludzi, którego celem jest przekazywanie informacji lub zmiana zachowania osoby bądź grupy osób” (Aleksander, 2002, s. 707). Warto zwrócić uwagę na fakt, iż komunikacja jednostki staje się ważnym elementem w porozumiewaniu się ludzi, jako ogółu komunikacji społecznej, która jest rozumiana, jako „proces porozumiewania się jednostek, grup lub instytucji, polegający na wymianie myśli, dzieleniu się wiedzą, ideami i informacjami” (Aleksander, 2002, s. 707).

Hanna Hamer w jednym zdaniu określa termin komunikacji, który jest w prosty a zarazem treściwy sposób przedstawiony, jako „powiadamanie, monolog, informacja skierowana do kogoś, o kim sądzi się, że rozumie przekaz” (Hamer, 1999, s. 105). Przebieg procesu komunikowania się przedstawia Marzenna Magda. Określa go ona, jako taki, który „przebiega między nadawcą, a odbiorcą i polega na przekazaniu pewnego komunikatu w postaci kodu” (Magda, 2002, s. 135). Ten kod, który zostaje wysyłany do odbior-

Introduction

This article will be devoted to explaining the importance of proper communication between a teacher and a student for building subjective relationship. It is a very important aspect of didactic and educational work, which brings benefits to both parties. Communication is an essential element of interpersonal relationships and the exchange of information between people. It also helps in understanding the information and feelings that are transmitted. It is a key ability and skill in the life of every person, especially a child or student. Therefore, it should be done correctly, because it can significantly affect the development and functioning of children in the future. Obtaining a state of satisfaction and happiness depends on the implementation of development tasks and meeting the needs of the relevant period. Subject-treated students can achieve emotional adaptation, closely associated with a sense of happiness. It is important that the subjectivity of a student is respected in teaching. Subjective relationship occurs when the student who is a human is treated as an individually unique person.

Interpersonal communication in relation to the teacher and student

It is worth starting by analysing such an important term as communication. “The etymology of this concept is derived from the Latin language, from the word *communicate* and thus, it means ‘to be implemented’, ‘to associate’. Nowadays communication tends to be defined as information or communication “(Aleksander, 2002, p. 707). In communication, special emphasis is placed on such elements as: code, channel, sender and recipient characteristics, feedback and context. Pilch believes that communication is a process of “communicating with people whose purpose is to provide information or change the behaviour of a person or group of people” (Aleksander, 2002, p. 707). It is worth paying attention to the fact that individual communication is becoming an important element in the communication of people, as a whole of social communication, which is understood as “the process of communication of individuals, groups or institutions, involving the exchange of thoughts, sharing knowledge, ideas and information “(Aleksander, 2002, p. 707).

Hanna Hamer defines in one sentence the term communication, which is in a simple and concise way presented as “notification, monologue, information addressed to someone who is believed to understand the message” (Hamer, 1999, p. 105). Marzenna Magda presents the communication process. It is defined as one which “runs between the sender and the recipient and consists in transmitting a certain message in the form of a code” (Magda, 2002, p.

cy jest znany dla adresata i odbiorcy tego kodu. Aby komunikacja mogła doprowadzić do obustronnego porozumiewania się, musi działać też w przeciwny kierunku, odbiorca prześle kodowany komunikat nadawcy i tym samym zamieniają się stronami odbiorca staje się nadawcą, a nadawca odbiorcą.

W definiowaniu komunikacji interpersonalnej mówi się, że jest to „proces przekazywania informacji pomiędzy partnerami interakcji, a więc nadawcą i odbiorcą” (Wysocka, 2003, s. 713). Mamy do czynienia z komunikacją interpersonalną wtedy, kiedy wysyłamy jakiś przekaz czy informację w sposób werbalny, czyli mogą to być słowa mówione i pisane albo niewerbalny, do których zaliczamy wokalizę (barwa głosu) i kinezykę ciała (postularno-gestowy). Komunikacja może odbywać się pod postacią monologu oraz dialogu. „Monolog wiąże się z koncentracją rozmówcy na sobie samym, na własnych potrzebach, co powoduje, iż partner jest traktowany podmiotowo. Dialog stanowi taką formę komunikowania się, gdzie obie strony przedstawiają swoje zamierzenia i pracują razem w celu lepszego zrozumienia się i rozwiązania pojawiających się problemów” (Wysocka, 2003, s. 719). Ewa Trzebińska pisząc o komunikacji interpersonalnej uważa, że „jest to proces wymiany wiadomości między dwiema osobami. Jest to jedna z form porozumiewania się ludzi. Wyróżnia się ponadto komunikację grupową, zachodzącą między większą liczbą osób pozostających ze sobą w bezpośrednim kontakcie, oraz komunikację zbiorową, zachodzącą w ramach szerszej społeczności, której członkowie kontaktują się ze sobą najczęściej bezpośrednio. Każdy z wymienionych rodzajów porozumiewania się przebiega inaczej i posiada specyficzne prawidłowości” (Trzebińska, 2003, s. 279).

Komunikacja nauczyciela z uczniem powinna przede wszystkim mieć dostosowane do odbiorcy słownictwo, język. Pedagog nie powinien używać słownictwa niezrozumiałego dla ucznia. Komunikacja taka powinna odbywać się „na jednym pięttrze, gdzie uczestnicy spotkania mają takie same ludzkie prawa, gdzie nie ma władców i poddanych, a nauczyciel, jako osoba kompetentna w kształceniu ma obowiązek inicjowania bezpośrednich kontaktów z każdym uczniem i dokładać starań, by rozumieć ich aktualny stan psychiczny” (Maliszewski, 2006, s. 314). Bazowym elementem relacji pomiędzy uczniem i pedagogiem jest wzajemna komunikacja, niezależnie od postawy ucznia oraz roli nauczyciela. „Składa się na to zarówno dostarczanie informacji, a głównie treść nauczania przez nauczyciela do ucznia, jak i odbieranie informacji i wiedzy przedmiotowej od ucznia. W procesie tym funkcję nadawcy i odbiorcy posiadają na przemian obie strony. Funkcją nauczyciela jest przekład własnych myśli, uczuć i zamiarów na słowną wypowiedź, a funkcją ucznia jest odbiór tej wypowiedzi i interpretacja jej znaczenia” (Maliszewski, 2006, s. 314).

W komunikacji interpersonalnej ważnym warunkiem jest również umiejętność słuchania, któ-

135). This code, sent to the recipient, is known to the addressee and the recipient of it. In order for communication to lead to mutual communication, it must also work in the opposite direction, the recipient will send the sender's coded message and thus change sides, becoming the sender whilst the sender becomes the recipient.

In defining interpersonal communication, it is said that it is “the process of transferring information between interaction partners - the sender and recipient” (Wysocka, 2003, p. 713). We deal with interpersonal communication when we send a message or information in a verbal way, i.e. they can be spoken and written or non-verbal words, which include vocal (voice colour) and body kinesics (postular-gesture). Communication can take the form of a monologue and a dialogue. “The monologue is connected with the interlocutor's focus on himself and his own needs, which means that the partner is treated subjectively. Dialogue is a form of communication where both sides present their intentions and work together to better understand and solve the emerging problems” (Wysocka, 2003, p. 719). When writing about interpersonal communication, Ewa Trzebińska believes that “it is a process of exchanging messages between two people. This is one of the forms of communication between people. There is also a group communication between more people who are in direct contact with each other and a group communication that takes place within a wider community, whose members usually contact each other directly. Each of these types of communication is different and has specific regularities” (Trzebińska, 2003, p. 279).

First of all, teacher-student communication should have an adapted vocabulary, language. The educator should not use vocabulary incomprehensible to the student. Such communication should take place “on one floor, where meeting participants have the same human rights, where there are no rulers and subjects, and the teacher as a person competent in education has the obligation to initiate direct contacts with each student and make efforts to understand their current state psychic” (Maliszewski, 2006, p. 314). The basic element of the relationship between the student and the teacher is mutual communication, regardless of the attitude of the student and the role of the teacher. “This includes both the provision of information, and mainly the teacher's teaching content to the student, as well as the receipt of information and subject knowledge from the student. In this process, both parties assume alternately the role of the sender and recipient. The function of the teacher is to translate his own thoughts, feelings and intentions into a verbal statement, and the function of the student is to receive this statement and interpret its meaning” (Maliszewski, 2006, p. 314).

In interpersonal communication, an important condition is also the ability to listen, which gives the opportunity to better understand the other

ra daje możliwość lepszego zrozumienia drugiej osoby. Uczeń, kiedy jest wysłuchany czuje, że jego poglądy są rozumiane i akceptowane, natomiast uczucia szanowane. Aktywne słuchanie pomaga w sprecyzowaniu problemu, jak również w tym, że wzajemna relacja między uczniem i nauczycielem jest oparta na trosce, zaufaniu, zrozumieniu i szacunku, które świadczą o zainteresowaniu rozmówcą. Każda strona chce zostać wysłuchana, nadawca lubi jak odbiorca uważnie słucha, co chce przekazać. Na potwierdzenie słuchania nadawcy elementem wyrażającym empatię może być przytakiwać w trakcie jego wypowiedzi. Taki gest świadczyć może o akceptacji oraz potwierdza to, że słuchamy. Parafrazowanie myśli, powtarzanie ich swoimi słowami jest również potwierdzeniem aktywnego słuchania. Nauczyciel, który posiada taką zdolność, będzie miał mniejsze problem lub nie będzie miał ich wcale z przekazaniem materiału nauczania, z realizacją programu nauczania w sposób jasny, zrozumiały i precyzyjny.

Komunikacja jest ważnym elementem w wychowaniu, ale warto zwrócić uwagę również na modele nauczania analizując wyniki badań Anna Lendzion, która przebadła 114 studentów na temat „istoty wychowania pod kątem modelu nauczyciela – wychowawcy, gdzie 40% wypowiedzi zamiera odniesienia do nauczyciela facylitatora, osoby zaangażowanej w samoaktualizację” Nauczyciel ten akceptuje wychowanka, zdaje sobie sprawę z jego potrzeb jak również zainteresowań, pomaga mu jak również uznaje podmiotowość ucznia. Dzięki tym cechom, nauczyciel wzbudza zaufanie i angażuje się w rozmowę, co skutkuje budowaniu dobrych relacji z uczniem. Natomiast 35% studentów uważa nauczyciela, który „ jest osobą pokazującą godność każdego człowieka i będącego współpracownikiem ucznia oraz jego rodziców w procesie wychowania”. Ważnym elementem tutaj jest szacunek do drugiej osoby, ukazanie wartości za równo moralnych jak i społecznych, współpraca nie tylko z uczniami, ale także z rodzicami, którzy pełnią ogromną rolę w wychowaniu. Kolejne „ 35% wypowiedzi wiąże się ze wzorce nauczyciela-tłumacza rzeczywistości i przewodnika w świecie kultury”, ukazuje tutaj związek pomiędzy nauczaniem i wychowaniem, przekonywanie do głębszego rozumienia rzeczywistości, nauczyciel ten powinien być przewodnikiem jak i wzorem. „ 6% Odpowiedzi na pytanie o istotę wychowania wskazuje na nauczyciela refleksyjnego praktyka, badacza i twórcę. Łączą się one z podkreśleniem inspirującej roli fachowej literatury i uważnego obserwatora otoczenia w planowaniu i korygowaniu własnych oddziaływań wychowawczych, wysokim wartościowaniem twórczego, interesującego organizowania sytuacji dydaktycznych i wychowawczych” (Lendzion, 2012, s.134-154) . Badania ukazują, jaki model nauczyciela – wychowawcy dominuje, co owocuje w kontakcie z uczniem w aspekcie budowania podmiotowej relacji.

person. When heard, the student feels that his views are understood and accepted, while his feelings are respected. Active listening helps to clarify the problem, as well as in making mutual relationship between the student and teacher become based on care, trust, understanding and respect, which show interest in the interlocutor. Each party wants to be heard; the sender likes how the recipient listens carefully to what he wants to convey. As confirmation of listening to the sender, an element expressing empathy may be the act of nodding during his speech. Such a gesture may indicate acceptance and confirm that we are listening. Paraphrasing thoughts, repeating them with your own words is also a confirmation of active listening. A teacher who possesses this ability will have less or no problem with the transfer of teaching material and with the implementation of the curriculum in a clear, understandable and precise.

Communication is an important element in upbringing, but it is also worth paying attention to teaching models by analysing the results of research by Anna Lendzion, who examined 114 students on the subject of “the essence of upbringing in terms of the teacher-educator model, where 40% of statements diminish references to the facilitator teacher, a person involved in self-updating “This teacher accepts the pupil, is aware of his needs and interests, helps him as well as recognizes the subjectivity of the student. Thanks to these qualities, the teacher inspires confidence and engages in conversation, which results in building good relations with the student. In contrast, 35% of students consider a teacher who “is a person who shows dignity of each person and who is a collaborator of the student and his parents in the process of education”. An important element here is respect for the other person, showing moral and social values, cooperation not only with students but also with parents who play a huge role in education. Another “35% of statements are related to the role of a teacher-translator of reality and a guide in the world of culture”, indicates the relationship between teaching and upbringing, persuading to a deeper understanding of reality, this teacher should be a guide and a model. “6% of answers to the question about the essence of education point to a reflective teacher, practitioner, researcher and creator. They combine emphasizing the inspirational role of professional literature and a careful observer of the environment in planning and correcting their own educational interactions, high valuing of creative, interesting organization of didactic and educational situations “ (Lendzion, 2012, pp. 134-154). Researches show which teacher-educator’s model dominates, which results in contact with the student in the aspect of building a subjective relationship.

Podmiotowość ucznia

Zagadnienie podmiotowości pojawia się w wielu dyscyplinach naukowych. Podmiotowość definiuje się, jako „prawo do istnienia w świecie i dostrzeżania własnej wartości w samym fakcie istnienia, bez odnoszenia wartości istnienia do wartości pochodnych” (Sowa, 2005, s. 456). Aktualnie jest to nie tylko popularna termin, ale współcześnie staje się problematyka podmiotowości również istotnym zagadnieniem. Pojęcie to nie jest rozpatrywane tylko w aspekcie pedagogicznym. W antropologii filozoficznej podmiotowość oznacza „przeciwieństwo reifikacji, uprzedmiotowienia jednostki i podjęta została przez te kierunki, które akcentują wolność, kreatywność, dezalienację człowieka. W epistemologii oznacza odrzucenie mechanicznej teorii odbicia i podkreślenie czynnej roli poznawczej rozumu. W historiozofii oznacza sprzeciw wobec fatalizmu, determinizmu czy providencjalizmu na rzecz perspektywy aktywistycznej i posybilistycznej” (Sztompka, 1988, s. 87). Respekt dla podmiotowości człowieka łączy się, więc z docenieniem jego wolności wyboru (podejmowania decyzji), twórczą aktywnością i prowadzeniem dialogu z innymi. Podmiotowość w poznawaniu świata oznacza aktywne zdobywanie wiedzy poprzez samodzielną analizę i interpretację zgromadzonych danych. Człowiek, który afirmuje swoją podmiotowość aktywnie urzeczywistnia posiadane możliwości, kształtuje swoje życie poprzez dokonywanie wyboru i podejmowane zaangażowania, przekracza własne ograniczenia, nie pozostaje bierny wobec zdarzeń, które zaistniały w jego życiu.

Podmiotowość pojawia się również w psychologii w nurcie humanistycznym, gdzie zajmowali się nią między innymi Carl Rogers i Abraham Maslow oraz w nurcie psychologii poznawczej, tutaj możemy wymienić takich przedstawicieli jak Jerome Bruner, George Kelly jak również Hubert Simon i oznaczała ona akcentowaną aktywność jednostki ludzkiej. Ujęcie ludzkiej podmiotowości przez Rogers'a i Maslow'a na gruncie psychologii humanistycznej w jej nurcie spotkało się z pewną krytyką ze strony Rollo Maya reprezentującego psychologię egzystencjonalną. May sformułował zarzut nadmiernego akcentowania podmiotowości człowieka kosztem jego przedmiotowości, analizując dylemat ludzki dotyczący wyboru podmiotowego bądź przedmiotowego wymiaru istnienia i działania w danej sytuacji. Autor ten akcentuje kompletność doświadczania siebie, jako podmiot różnych sposobów istnienia i działania oraz doświadczania siebie, jako przedmiot realizacji określonych sposobów istnienia i działania (May, 1989). Na przykład spontaniczność (jeden z przejawów podmiotowości) oraz samokontrola (jeden z wyrazów przedmiotowości) nie muszą pozostać w konflikcie, ale mogą dopełniać się, o ile osoba rozstrzyga dylemat między spontanicznością a samokontrolą na różne sposoby w zależności od warunków sytuacyjnych.

Subjectivity of student

The issue of subjectivity appears in many scientific disciplines. Subjectivity is defined as “the right to exist in the world and perceive one's own value in the very fact of existence, without relating the value of existence to derivative values” (Sowa, 2005, p. 456). Currently, this is not only a popular term, but nowadays the subject matter of subjectivity is also an important issue. This concept is not considered only in the pedagogical aspect. In philosophical anthropology, subjectivity means “the opposite of reification, objectification of the individual, and it has been raised by those directions that emphasize freedom, creativity, and de-alienation of man. In epistemology, it means rejecting the mechanical theory of reflection and underlining the active cognitive role of reason. In historiography, it means opposition to fatalism, determinism or providentialism in favour of an activist and possibilistic perspective” (Sztompka, 1988, p. 87). Respect for human subjectivity is therefore associated with appreciation of his freedom of choice (decision making), creative activity and dialogue with others. Subjectivity in exploring the world means actively gaining knowledge through independent analysis and interpretation of collected data. A man who affirms his subjectivity actively realizes his possibilities, shapes his life by making choices and making commitments, exceeds his own limitations, does not remain passive in the face of events that occurred in his life.

Subjectivity also appears in psychology in the humanistic approach, where it was analysed, among others, by Carl Rogers and Abraham Maslow and in the cognitive psychology approach - here we can mention such representatives as Jerome Bruner, George Kelly as well as Hubert Simon and it reflects the accented activity of the human individual. The approach of human subjectivity expressed by Rogers and Maslow in the field of humanistic psychology in its trend has met with some criticism from Rollo May representing existential psychology. May formed an accusation regarding excessive emphasis on human subjectivity at the expense of his objectivity, analysing the human dilemma regarding the choice of the subjective or objective dimension of existence and action in a given situation. This author emphasizes the complementarity of experiencing oneself as a subject of various ways of existence and action, and experiencing oneself as an object of realization of certain modes of existence and action (May, 1989). For example, spontaneity (one of the expressions of subjectivity) and self-control (one of the expressions of objectivity) do not have to remain in conflict but can complement each other as long as the person resolves the dilemma between spontaneity and self-control in different ways, depending on the situational conditions.

Subjectivity in a sociological sense is understood differently and in this perspective it is treated as

Inaczej jest rozumiana podmiotowość w znaczeniu socjologicznym w tej perspektywie traktowana, jako istotny wpływ działań ludzkich na kształt struktury społecznej. W takim ujęciu podkreślony jest związek podmiotowości ze sprawczością, która przejawia się w działaniach zmierzających do rozwiązania problemów i optymalizacji otoczenia, w którym człowiek funkcjonuje.

Jak widać powyżej każde z ujęć wypracowało swoje rozumienie podmiotowości przy jednoczesnym włączeniu jej w koncepcję człowieka, który ma poczucie odpowiedzialności za stosunek do społeczności, w której żyje za odniesienie „ja i świat otaczający”. Jednostka pragnie czegoś więcej od otoczenia, a równocześnie chce spełniać oczekiwania społeczne. Jak pisze Leon Zarzecki „podmiot to człowiek poznający, działający i przeżywający” (Zarzecki, 2012, s. 46). Warto zwrócić uwagę na fakt, iż człowiek będący podmiotem dysponuje: zdolnością do: pobierania, przetwarzania i generowania informacji; zdolnością do wchłaniania wpływów otoczenia, do transformacji tych wpływów, do tworzenia nowych elementów nie będących prostą reprodukcją spostrzeżeń; posiada określony system wiedzy, informacji dotyczących świata, system wartości i ocen, programów działania, nawyków i umiejętności (Gorlach, Seręga, 1989, s. 55-56).

Podmiotowość widziana jest również, jako „dostępna jedynie człowiekowi zdolność uświadomienia sobie faktu podlegania przemian i wpływania na nie dzięki swym własnym, mniej lub bardziej autonomicznym działaniom” (Pietrasiński, 1987, s. 249-250). Człowiek będąc podmiotem osobowym, dzięki motywacji wewnętrznej inicjuje i realizuje aktywność wyrażając jego specyficzne ludzkie doświadczenie i przybierającą formę działań ukierunkowanych na istotnie wartościowe cele.

Podmiotowości w aspekcie pedagogicznym jest ważnym elementem nie tylko teorii, lecz również posiada bardzo duże znaczenie w praktyce. Dla pedagoga istotne będą czynniki podkreślane przez inne dyscypliny naukowe, w celu dotarcia do źródeł, określenia istoty i właściwości tego zjawiska. Podkreślić należy przy definiowaniu „podmiotowości”, że niektórzy używają go zamiennie z pojęciem „podmiot” (Ruciński, 1991, s. 141).

Jeśli mówimy o podmiotowości to warto skupić się na tym aspekcie w procesie nauczania, z tego punktu widzenia wydaje się być istotne rozumienie podmiotowości przez Rogers’a, który analizuje i interpretuje ją w tzw. podejściu skoncentrowanym na osobie. „W odniesieniu do ucznia autor ten użył nazwy „podejście nastawione na ucznia” lub „nauczania nastawionego na ucznia”, co ma jednoznacznie sugerować całkowite koncentrowanie się na obdarowaniu ucznia władzą (mocą) w zakresie prawdziwego i twórczego wpływania na własne losy” (Sikorski, 2005, s. 454). Rogers uważał, że nie można zmieniać ludzi, nie można zmieniać z zewnątrz ich dysfunkcyjnego zachowania, ponieważ to nie przynosi trwałego skutku podobnie jak dawania tzw.

a significant impact of human activities on the shape of the social structure. In this approach, the relationship between subjectivity and agency is emphasized in actions aimed at solving problems and optimizing the environment in which a person functions.

As it is visible above, each of the approaches has developed its understanding of subjectivity, while including it in the concept of a man who has a sense of responsibility for the attitude towards the community in which he lives for the reference ‘me and the surrounding world’. The individual wants something more than the environment and, at the same time, he wants to meet certain social expectations. As Leon Zarzecki writes, “the subject is a person who knows, acts and experiences” (Zarzecki, 2012, p. 46). It is worth noting that the human being an entity has: the ability to: download, process and generate information; the ability to absorb environmental influences, to transform these influences, to create new elements that are not a simple reproduction of perceptions; has a specific system of knowledge, information about the world, a system of values and assessments, action programs, habits and skills (Gorlach, Seręga, 1989, pp. 55-56).

Subjectivity is also seen as “available only to man’s ability to become aware of the fact of undergoing changes and influence them through his own, more or less autonomous actions” (Pietrasiński, 1987, pp. 249-250). Man, being a personal subject, initiates and implements activity thanks to internal motivation, expressing his specific human experience and taking the form of actions aimed at significantly valuable goals.

Subjectivity in the pedagogical aspect is an important element not only of theory but also it is of significance in practice. For a pedagogue, factors highlighted by other scientific disciplines in order to reach the sources, determine the essence and properties of this phenomenon will be important. It should be emphasized when defining “subjectivity” that some researchers use it interchangeably with the concept of “subject” (Ruciński, 1991, p. 141).

When analysing subjectivity, it is worth it to focus on this aspect in the teaching process, as from this point of view understanding subjectivity by Rogers who analyses and interprets it in the so-called person-centered approach seems to be important. “In reference to the student, the author used the name” student-centered approach “or” student-centered teaching “, which is unambiguously aimed at focusing completely on giving the student authority (power) in the scope of real and creative influence on his own fate” (Sikorski, 2005, p. 454). Rogers believed that you cannot change people, you cannot change their dysfunctional behaviour from the outside, because it does not bring any lasting effects, as in the case of giving the so-called good advice. However, there is another way to inhibit and eliminate destructive human behaviour. “One

dobrych rad. Jednak jest inny sposób na hamowanie i eliminowanie destruktacyjnych ludzkich zachowań. „Można ... wytworzyć klimat szczególnie usprawniający rozwój ucznia, sprzyjający przeformułowaniu negatywnego wzoru reagowania i właściwemu kształtowaniu cech osobowości” (Sikorski, 2005, s. 454).. Klimat taki nauczyciele mogą tworzyć w relacjach z uczniami nie tylko dzięki kwalifikacjom zawodowym, jakie posiadają, ale przede wszystkim dzięki swojej postawie. Od postawy i roli, jaką przyjmie nauczyciel będzie zależała skuteczność nauczania. Andrzej Olubiński pisze, że „rola nauczyciela to system norm i oczekiwań utrwalonych w świadomości społecznej” (Olubiński, 2001, s. 48). Oczekiwania, jakie stawia społeczeństwo przed nauczycielem wytworzą pewne opinie o osobie nauczyciela, jak również oczekiwania dotyczą jego zachowań i tego co wypada, a co nie wypada, aby robił. W takim przypadku „roli nauczycielskiej” normy zachowania w dużym stopniu pokrywają się z etyką zawodową mówiącą, w jaki sposób nauczyciele powinni, a w jaki sposób nie powinni postępować” (Olubiński, 2001, s. 48). Na pewno rolą nauczyciela powinna być gotowość wspierania uczniów w trudnych sytuacjach, w tym również pomoc w korzystaniu z przeróżnych źródeł wiedzy, rozwijanie umiejętności dyskusji, natomiast, kiedy uczeń ma refleksję, motywowanie go do systematycznej nauki. Dziecko jest istotą ludzką, człowiekiem, więc powinno się je traktować, jako osobę indywidualnie niepowtarzalną, wtedy będzie można mówić o podmiotowości w wychowaniu. „Istotą podmiotowości w relacjach wychowawczych jest możliwość wywierania wpływu na te relacje przez wychowanków, a ponadto umożliwienie im spostrzegania siebie, jako kreatora własnego życia” (Sowa, 2005, s. 456). Uczeń powinien posiadać możliwość podejmowania decyzji, a jednocześnie nauczyciel musi stosować adekwatny sposób oddziaływań wychowawczych, Antonina Górecka pisze o „istotnym, aktywnym wpływie działań ludzkich na kształt struktury społecznej” (Górecka, 1991, s. 137), jako pochodnej doświadczenia podmiotowości w relacjach z wychowawcami.

Podmiotowość w pracy dydaktyczno-wychowawczej

Podmiotowe traktowanie ucznia sprzyja jego rozwojowi intelektualnemu, oddziałuje na formowanie umiejętności twórczego odnajdowania optymalnych rozwiązań, uświadomienie braków wiedzy, jak również ocenę przydatności informacji, wiadomości w późniejszym życiu, na przykład w pracy zawodowej. Zajęcia z uczniami można prowadzić na wiele sposobów, z wykorzystaniem przeróżnych metod i technik, tworząc różnorodny klimat zajęć lekcyjnych. Krzysztof Konarzewski opisuje trzy klimaty odbywania się zajęć: klimat bezosobowego profesjonalizmu, klimat interpersonalnej zgody oraz klimat instytucjonalnego porządku. Pierwszy z nich

may...create a climate that particularly facilitates the development of a student, conducive to the reformulation of a negative response pattern and proper shaping of personality traits” (Sikorski, 2005, p. 454). Such a climate can be created by teachers in relationships with students not only due to the professional qualifications they possess, but above all thanks to their right attitudes. The effectiveness of teaching will depend on the attitude and role the teacher assumes. Andrzej Olubiński writes that “the role of a teacher is a system of norms and expectations established in social consciousness” (Olubiński, 2001, p. 48). The expectations posed by the society towards the teacher produce certain opinions about the teacher as a person, as well as certain expectations regarding his behaviour and what he is supposed to and not supposed to do. In this case, the “teaching role” of behaviour norms largely coincides with the professional ethics of how teachers should and should not act” (Olubiński, 2001, p. 48). Certainly, the role of a teacher should focus on readiness to support students in difficult situations, including help in using various sources of knowledge, developing discussion skills, while when it comes to situations in which a given student has a reflection, motivating him to learn systematically. A child is a human being, a human being, so they should be treated as an individually unique person, which will bring us to subjectivity in education. “The essence of subjectivity in educational relationships is the ability of pupils to influence these relationships, and also enable them to perceive themselves as creators of their own lives” (Sowa, 2005, p. 456). A student should be able to make decisions and, at the same time, a teacher must apply an adequate way of educational interactions, Antonina Gurycka writes about “significant, active impact of human activities on the shape of social structure” (Gurycka, 1991, p. 137) as a derivative of experience of subjectivity in relations with educators.

Subjectivity in didactic and educational work

Subjective treatment of a student fosters his intellectual development, influences the formation of the ability to creatively find optimal solutions, acknowledge his lack of knowledge, as well as assess the usefulness of information, messages in later life, for example in professional work. Classes with students can be conducted in many ways, using a variety of methods and techniques, creating a diverse climate of lessons. Krzysztof Konarzewski describes three classes: the climate of impersonal professionalism, the climate of interpersonal agreement and the climate of institutional order. The first of them: “the atmosphere of impersonal professionalism is created by a teacher who believes

„klimat bezosobowego profesjonalizmu, tworzy nauczyciel, który wierzy w autonomiczne standardy pracy oświatowej, i z wyżyn tej wiary czuje się w prawie żądać od młodzieży wysiłku i wyrzeczeń” (Konarzewski, 1991, s. 137). Nauczyciel taki uważa, że trzeba od ucznia wymagać wysiłku, ponieważ on sam może tego od siebie nie oczekiwać. Trzeba oczekiwać od dzieci takich wartości, których początkowo nie są ich wartościami. Do tych wartości można zaliczyć na przykład systematyczności, obiektywizm oraz bezinteresowność. Klimat interpersonalnej zgody, tworzą osoby, które czują się odpowiedzialne przede wszystkim za bieżące samopoczucie ucznia” (Konarzewski, 1991, s. 137). Nauczyciel, który pracuje w nurcie klimatu interpersonalnego częściej stara się proponować coś uczniowi, niż nakazywać, jeśli trzeba to się wycofa, aby zostawić przestrzeń dla ucznia, kiedy on czuje niezadowolenie oraz bardziej inicjuje dyskusję, niż nadaje strukturę jego aktywność. Taki nauczyciel ma na celu to, aby „w klasie było miło i by dzieci nauczyły się układowego życia w gromadzie” (Konarzewski, 1991, s. 137). Dla klimatu instytucjonalnego porządku charakterystyczne jest to, że „w centrum nauczycielskiej uwagi leży nie uczeń (jego przyszłe czy teraźniejsze dobro), lecz instytucja” (Konarzewski, 1991, s. 137). Wiadomo, że z reguły w instytucjach powinien panować porządek i taki właśnie porządek powinien panować w szkole. Porządek daje nauczycielowi pewnego rodzaju bezpieczeństwo. Nie musi on odpowiadać na pytania uczniów, pracuje on zgodnie z programem i z wytycznymi, jakie posiada.

Nauczyciel podczas prowadzenia zajęć powinien pamiętać, że uczeń ma takie same prawa jak każdy człowiek i posiada swój wewnętrzny program rozwoju. Uczniowie powinni mieć możliwość wpływu na to, co dzieje się podczas lekcji i przyjęcia aktywnej postawy, a mogą to uzyskać dzięki formułowaniu przez nauczyciela ogólnych i elastycznych celów nauczania. Nie świadczy to o rezygnacji z planowania zajęć, lecz o zupełnie innym ustosunkowaniu się do celów. Realizacja tych celów nie musi dotyczyć jednych zajęć, wręcz przeciwnie może trwać ona nawet kilka lat. Podczas realizacji celów nauczyciele przyjmują pewne postawy, sylwetki. W zależności od przyjmowanego modelu roli zawodowej – sylwetek nauczycieli przedstawił Bolesław Niemierko następującą typologię:

1. Dowódca wojskowy – „nauczyciel surowy brygadzysta. Jest to osoba, która wydaje rozkazy, decyduje za ucznia, karze ich, czasami pochwali za posłuszeństwo. Nie chce przyznać się do błędu. Uczeń może się bać takiego nauczyciela.
2. Krytyk literacki – „nauczyciel bezlitosny krytyk”. Ten nauczyciel będzie za najmniejsze błędy krytykował, wręcz je wyszukiwał i wyśmiewał się z nich. Stawia wysokie wymagania i jednocześnie pokazuje wzory. Dużo kreśli w pracach pisemnych uczniów. Uczniowie boją się odzywać w jego obecności.

in the autonomous standards of educational work, and from the heights of this faith he feels in the right to demand effort and renunciation from young people” (Konarzewski, 1991, p. 137). Such a teacher believes that it is necessary to require effort from the student because he or she may not expect it from himself. It is necessary to expect children to have values that are not their values at first. These values include, for example, regularity, objectivity and selflessness. The atmosphere of interpersonal agreement is created by people who feel responsible primarily for the current well-being of the student” (Konarzewski, 1991, p. 137). A teacher who works in the current of interpersonal climate more often tries to suggest something to students than to order them something; if necessary he withdraws to leave space for the student when he feels dissatisfaction and initiates discussion rather than structuring his activity. Such a teacher aims to “make it nice in the classroom and that children learn to live together in a cluster” (Konarzewski, 1991, p. 137). The characteristic of institutional climate of the order is that “the student lies not in the centre of teaching attention (his future or present good) but rather the institution” (Konarzewski, 1991, p. 137). It is known that as a rule, order should prevail in institutions, and this order should prevail in school. Order gives the teacher some kind of security. He does not have to answer the students’ questions, he works according to the program and with the guidelines he has.

The teacher while conducting classes should remember that the student has the same rights as everyone and has his own internal development program. Students should be able to influence what happens during the lesson and adopt an active attitude, which they can achieve by the teacher formulating general and flexible learning objectives. This is not a sign of giving up planning, but of a completely different attitude towards goals. The implementation of these goals does not have to apply to one class, on the contrary it may take several years. When achieving goals, teachers adopt certain attitudes and silhouettes. Depending on the adopted model of professional role - teachers’ profiles, Bolesław Niemierko presented the following typology:

1. Military commander – a strict foreman teacher. It is a person who gives orders, decides for a student, punishes them, sometimes praises for obedience. I don’t want to admit my mistake. Students may be afraid of such a teacher.
2. Literary critic – “merciless teacher critic.” This teacher will criticize the slightest mistake, almost search for them and ridicule them. He sets high expectations and, at the same time, shows designs. He draws a lot in students’ essays. Students are afraid to speak in his presence.
3. Psychiatrist – “affectionate therapist teacher.”

3. Lekarz psychiatra – „nauczyciel czuły terapeuta”. Taka osoba nie przykłada większej wagi do realizacji programu nauczania, a skupia się bardziej na uczniu, wysłucha go, stara się go zrozumieć i doradza. Uczniowie czasami powierzają mu swoje sekrety i problemy, z jakimi się borykają.
4. Miłośnik sztuki – „nauczyciel bezkrytyczny entuzjasta”. Taki nauczyciel stara się nie sprzeciwiać woli ucznia, nie okazuje rozczarowania, gdy uczeń coś zrobi źle, stara się zainteresować ucznia nauką, zachwyca się i cieszy. Uczniowie lubią takiego nauczyciela, jednak niektórzy nie okazują mu szacunku.
5. Trener sportowy – „nauczyciel zdolny trener”. To osoba, która rozmawia o porażkach i sukcesach, podnosi na duchu, a jednocześnie wyznacza zadania, poświęca dużo czasu dla danej sprawy, stara się zintegrować uczniów, zespół, klasę. Cieszy się z osiągnięć uczniów i pozostaje w ich cieniu. Uczniowie bardzo dobrze po latach mówią o takim nauczycielu, dobrze go wspominają.
6. Przedsiębiorca – „nauczyciel sprytny menadżer”. Jest to nauczyciel, który konsultuje, ustala, zawiera umowy, a jednocześnie kontroluje realizację. Uczniowie w takiej klasie działają sprawnie i są samodzielni (Niemierko, 1997, s. 50-52).

Wiele zależy od podejścia i postawy nauczyciela. Sprawę ułatwiłby fakt, gdyby każdy uczeń był zdolny i inteligentny. Taka sytuacja byłaby optymalna dla nauczyciela. Pisano o niej baśniach o dydaktyce niedzielnej, gdzie w legendarnych Jeziorach Smętnych słońce nigdy nie zachodzi, dzieci są pilne i nieprzeciętnie zdolne, nauczyciele biegną do pracy z uśmiechem na twarzy, a wykształceni pedagogicznie rodzice prześcigają się w pomocy szkole (Niemierko, 2007, s. 45-46). Utopijna wizja diametralnie różna od rzeczywistych warunków i okoliczności pracy nauczyciela. Każdy uczeń jest inny, ze swoimi zdolnościami i talentami oraz z różnicami indywidualnymi. „Różnice indywidualne to zjawisko polegające na tym, że jednostka (ludzie i zwierzęta) należą do tej samej populacji różnią się między sobą pod względem porównywanych właściwości fizycznych i psychicznych” (Stelau, 2002, s. 23). Każdy człowiek jest indywidualnością i każdy może urzeczywistnić posiadane możliwości, które przejawiają się w formie preferencji takich jak zainteresowania i zamiłowania.

Wnioski

Dlaczego komunikacja nauczyciela i ucznia jest tak ważna? Czy komunikacja może wzmacniać budowanie podmiotowej relacji? Kiedy można taką relację stworzyć? W odpowiedziach na te pytania warto uwzględnić wiele czynników, między innymi, z jakimi dziećmi mamy do czynienia, z jakiego środowiska rodzinnego pochodzą, w jakim są

Such a person does not attach much importance to the implementation of the curriculum, but focuses more on the student, listens to him, tries to understand and advise him. Students sometimes entrust him with their secrets and the problems they face.

4. Artlover – “uncritical enthusiast teacher.” Such a teacher tries not to oppose the student’s will, shows no disappointment when the student does something wrong, tries to interest the student in learning, raves and enjoys. Students like such a teacher, but some do not show him respect.
5. Sports trainer – “talented trainer teacher”. It is a person who talks about failures and successes, raises their spirits and, at the same time, sets tasks, devotes a lot of time to a given case, tries to integrate students, a team, a class. He is happy with the achievements of the students and remains in their shadow. After many years, students speak about such a teacher very well, they remember him well.
6. Entrepreneur – “smart teacher manager”. It is a teacher who consults, sets, concludes contracts and controls implementation. Students in such a class operate efficiently and are independent (Niemierko, 1997, pp. 50-52).

A lot depends on the teacher’s approach and attitude. It would be easier if every student was talented and intelligent. This situation would be optimal for the teacher. It was described in the fairy tales about Sunday didactics, where in the legendary Smętné Lakes the sun never sets, children are urgent and extremely capable, teachers run to work with a smile on their faces, and pedagogically educated parents outdo each other in helping school (Niemierko, 2007, p. 45-46). Such a Utopian vision is radically different from the actual conditions and circumstances of the teacher’s work. Each student is different, with their own abilities and talents and with individual differences. “Individual differences are a phenomenon in which the individual (people and animals) belonging to the same population differ in terms of compared physical and psychological properties” (Stelau, 2002, p. 23). Everyone is an individuality, and everyone can realize their possibilities, which are manifested in the form of preferences such as interests and passions.

Conclusions

Why is teacher and student communication so important? Can communication strengthen the building of a subjective relationship? When are we allowed to create such a relationship? When attempting to answer these questions, it is worth taking into account many factors, including: what kind of children are we dealing with, what family

wieku, jaki styl pracy preferuje nauczyciel? Ważnym aspektem komunikacji między nauczycielem i uczniem jest umiejętność słuchania stosowana przez obie strony, następnie refleksja nad zdobytymi doświadczeniami i akceptacja ludzi takimi, jakimi są. Każdy człowiek, czy to dziecko, czy dorosły jest indywidualnością i trzeba to uszanować. To właśnie wolność wyboru, dążenie do przekraczania swoich ograniczeń, angażowanie się i podejmowanie działań są istotnymi przejawami podmiotowości. W procesie nauczania podmiotowość jest ważną zasadą związaną z koncentracją nauczyciela na uczniu i zachęcaniem go, aby aktywnie wpływał na swój los. Nauczyciel pobudza aktywność dziecka ugruntowaną w jego podmiotowości tworząc klimat nauczania, który może osiągnąć dzięki postawie dialogu (otwartości i akceptacji) oraz opartej na empatii i autentyczności, komunikacji z dzieckiem. Musi pamiętać, że dziecko ma takie samo prawo do szacunku, jak dorosła osoba. Traktowanie podmiotowe wychowanka będzie niosło za sobą pozytywne następstwa i sprzyjać będzie jego rozwojowi intelektualnemu, emocjonalnemu i społecznemu, twórczej aktywności dziecka oraz poczuciu odpowiedzialności za swoje wybory i działania. Jest dużo różnego rodzaju metod i technik, jakie można wykorzystać w pracy z uczniem, ale z punktu widzenia nabywania doświadczeń własnej podmiotowości szczególne znaczenie mają metody aktywizujące.

environment they come from, what age they are, what style of work the teacher prefers? An important aspect of communication between the teacher and the student is the ability to listen, applied by both parties, followed by a reflection on the experience gained and the acceptance of people as they are. Everyone, whether a child or an adult, is an individual and must be respected. It is the freedom of choice, striving to cross one's limits, engaging and taking actions that are important manifestations of subjectivity. In the teaching process, subjectivity is an important principle related to the teacher's focus on the student, encouraging him to actively influence his fate. The teacher stimulates the child's activity grounded in his subjectivity by creating a learning climate that can be achieved through an attitude of dialogue (openness and acceptance) and communication with the child based on empathy and authenticity. One must remember that a child has the same right to respect as an adult. The subjective treatment of the young person will have positive consequences and will support their intellectual, emotional and social development, their creative activity and a sense of responsibility for their choices and actions. There are many different types of methods and techniques that can be used in working with a student, but from the point of view of acquiring experiences of one's own subjectivity, activation methods are of particular importance.

Literatura/ References:

1. Aleksander, Z. (2003) *Komunikacja*. W: T. Pilch (red.). *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku. T. II*, (707). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
2. Gorlach, K., Seręga Z. (1989). *Socjologiczna koncepcja podmiotowości – zarys problemów badawczych*. W: P. Buczkowski, R. Cichocki (red.). *Podmiotowość, możliwość, konieczność* (55-56) Poznań
3. Gurycka, A. (1989) *Podmiotowość w doświadczeniach wychowawczych dzieci i młodzieży*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
4. Hamer, H. (1999) *Rozwój umiejętności społecznych. Jak skutecznie dyskutować i współpracować*. Warszawa: Wydawnictwo Veda.
5. Konarzewski, K. (1991) *Sztuka nauczania Szkoła*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
6. Lendzion, A. (2012) *Rola zawodowa nauczyciela – wychowawcy w percepcji studentów. Implikacje dla kształcenia psychologicznego i pedagogicznego nauczycieli*. W: B. Wołoskiuk, M. Nowak (red.) *Kształcenie zawodowe i ustawiczne, a potrzeby rynku* (132-154), Biała Podlaska: Wydawnictwo PSW JP II
7. Magda, M. (2002) *Kompetencje komunikacyjne nauczyciela w pracy z uczniem*. W: K. Ferenz, E. Koziół (red.) *Kompetencje nauczyciela wychowawcy* (135). Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski.
8. Maliszewski, W. (2006) *Komunikowanie społeczne w edukacji. Dyskurs nad rolą komunikowania*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
9. May, R. (1989) *Psychologia i dylemat ludzki*. Warszawa, Instytut Wydawniczy PAX
10. Niemierko, B. (1997) *Między oceną szkolną a dydaktyką. Bliżej dydaktyki*. Warszawa: Wydawnictwo szkole i pedagogiczne.
11. Niemierko, B. (2007) *Kształcenie szkolne. Podręcznik skutecznej dydaktyki*. Warszawa: Wydawnictwo akademickie i profesjonalne.
12. Olubiński, A. (2001) *Podmiotowość roli nauczyciela i ucznia. W świetle analiz opinii społecznej*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
13. Pietrasiński, Z. (1987) *Człowiek formowany jak podmiot rozwoju*.
14. Ruciński, S. (1991) *Podmiotowość z punktu widzenia pedagoga*. W: B. Suchodolski (red.) *Podmiotowość jako problem filozoficzny, społeczny i pedagogiczny* (141). Warszawa: Wydawnictwo PAN.
15. Sikorski, W. (2005) *Podmiotowość w procesie nauczania*. W: U. Śmietana (red.) *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku tom IV* (454). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.

16. Sowa, J. (2005) *Podmiotowość w wychowaniu*. W: U. Śmietana *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. Tom IV* (456). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
17. Stelau, J. (2002) *Psychologia różnic indywidualnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
18. Sztompka, P. (1988) *Podmiotowość społeczna*. Zdanie nr 6. Miesięcznik społeczno-kulturowy, Kraków.
19. Sztompka, P. (1988) *Socjologiczna teoria podmiotowości*. W: P. Buczkowski, R. Cichoński *Podmiotowość: możliwości – rzeczywistość – konieczność* (87). Poznań: Wydawnictwo Ośrodka Analiz Społecznych ZMW.
20. Trzebińska, E. (2003) *Komunikacja interpersonalna*. W: W. Pomykała (red.) *Encyklopedia Pedagogiczna* (279). Warszawa: Fundacja Innowacja.
21. Zarzecki, L. (2012) *Teoretyczne podstawy wychowania. Teoria i praktyka w zarysie*. Jelenia Góra: Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze.
22. Wysocka, E. (2003) *Komunikacja interpersonalna*. W: T. Pilch (red.) *Encyklopedia Pedagogiczna XXI wieku. T. II* (719). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.